

ЭЛДИК МУЗЫКАЛЫК АСПАПТАРДЫН КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЖООКЕРДИК ТАРЫХЫНДА ЭЭЛЕГЕН ОРДУ

ТУРДУМАМБЕТОВ А.Ш.

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

УДК.930.8:785/789.

Кыргыз элинин байыркы музыкалык аспаптарынын бүгүнкү күнгө чейин сакталып келген негизги өзгөчөлүгүнүн бири – бул алардын бир мезгилде күнүмдүк турмушта, ар кандай согуштук жүрүштөрүндө, оюн-зоок той-тамашаларында кеңири колдонулуп келгендигинде.

Ал аспаптардын сырткы түзүлүшүнө, жалпы көрүнүшүнө элибиздин социалдык, чарбалык карым катнашы, улуттук бөтөнчүлүгү, эстетикалык, философиялык көз карашы, көркөм өнөрдү баалай билүүсү өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Ошондуктан аспап өткөн замандын музыкасына баа берүүдө, анын тарыхый өзгөчөлүктөрүн туура түшүндүрүүдө бөтөнчө мааниге ээ. Себеби аспаптын өзү же анын калдыктары көптөгөн кылымдар бою жашап келе жаткан элдик музыканын колго кармалчу, көзгө көрүнгөн бирден бир күбөсү.

Демек, аталган илимий макаланын негизги максаты болуп, элдик музыкалык аспаптардын айрым түрлөрүнүн кыргыз элинин жоокердик тарыхында ээлеген ордун, «Манас» дастанынын мисалында сүрөттөп берүү болуп саналат.

Алгач биздин иликтөөлөрүбүздүн биринчи бөлүгүн кыргыз элинин үйлөмө музыкалык аспаптарынын ичинен **«керней, сурнай, жезнай, чымылдак, чоор, сыбызгы, чыңыроо»** сыяктуулардын жоокердик заманындагы тарых таржымалына арнасак, андан соң аскердик жүрүштөрдө кеңири колдонулган **«добулбас»** аттуу элдик урма аспабы тууралуу сөз кылабыз. [3. 141-147-бб.]

Албетте, аталган элдик музыкалык аспаптардын тарыхына жөнөкөй окурман абай салуу үчүн окумуштуулардын эмгектерин окубастан сөссүз энциклопедиялык булактарды колдонот эмеспи. Бирок, биздин иликтөөлөрүбүздүн жүрүшүндө жогоруда көрсөтүлгөндөрдүн арасынан, **«керней, сурнай жана чоор»** тууралуу гана Кыргыз Совет Энциклопедиясында (КСЭ мындан кийин) орун алып, ал эми биз көрсөткөн **«жезнай, чымылдак, сыбызгы, чыңыроо менен урма аспап добулбас»** жөнүндө маалымат берилген эмес. [1.3-т.241-б.; 5-т. 463-б.; 6-т .408-б.]

Башкача айтканда, бир учурда кыргыз элинин советтик доордо эл катары жашап турганын жана анын бай тарыхынын (анын ичинде маданият, искусство, билим берүү, илим жана техника) урунтуу учурларынан баян берген айтылуу эмгектерде да, ал доордун кысымы менен улуттук баалуулуктарыбыз так дана айтылган эмес деген тыянакка келебиз. Айтылгандарыбыз төгүндүү болуш үчүн «керней» тууралуу маалымат КСЭнин 3-томунда, «сурнай» тууралуу КСЭнин 5-томунда, «чоор» тууралуу 6-томунда учкай айтылганы менен бул аспаптардын түпкү нукура баалуулугу «Манас» дастанында мыкты сүрөттөлүшүн көрсөтпөстөн жана, чыгармадан да үзүндүлөр берилген эмес.

Бирок, эгемендүүлүктүн шарапаты менен, совет доорунда ар тараптан кысымга алынып келинген окумуштуулардын ойлору ишке ашып, биз каалаган улуттук баалуулуктарыбыздын түркүмү терең изилдөөлөргө дуушар болуп, кыргыз элибиз өткөн доордон бери келе жаткан руханий байлыктарыбыз тууралуу маалым боло башташты.

Албетте, элдик музыкалык аспаптарынын бүгүнкү күнү жасалышынан анын кантип колдонуу керек экенине чейин элибиз жогорку денгээлде биле албаса да, аларды атайын чеберлер менен ышкыбоз таланттар мыкты жасап, ойноп, фольклордук ансамбльдардын түзүлүшү, байыртан келе жаткан кыргыздын күү атасын сыйлап келиши, биздин көңүлүбүздү жибитүү менен анын түбөлүк өлбөстүгүнөн кабар берет.

Анткени совет доорунан айырмаланып азыркы кезде, окумуштуулардын изилдөөлөрү бөтөнчө маанайда жолго түшүп илимий-педагогикалык чөйрөгө кенен кучак жайды.(2.199-б.)

Кыргыз элдик музыкалык маданиятынын тамыры байыркы замандан бери жоокер элибиздин кайгысы менен жыргалын обон менен күүгө салып келген болсо, биз тандап алган айрым элдик музыкалык аспаптардын баалуулугу элибиздин аскердик тарыхында ээлеген орду менен аткарган кызматы зор экенине шек жок.

Алсак керней кыргыздын үйлөмө музыкалык аспаптарынын бирине кирип аскердик жүрүштөрдө жогорку денгээде колдонулганы «Манас» эпосунда төмөндөгүчө сүрөттөлөт:

« Баркыраган кернейден
Алты жүзү тартылып». [5. 184-бет]

Аталган элдик музыкалык аспаптын узундугу 30-35 см. жетип, анын негизги өзгөчөлүгү согуш маалында үн чыгаруучу аспап катары колдонуу менен кыргыздардын жалаң уулдары гана ойногон.[1.10-б]

Демек, катардагы жоокер дагы, аскердик өнөрүн өркүндөтүүдө, элдик музыкалык шаймандардын тилин билүү милдет болгон. Аспаптын эки түрү *«мүйүз керней»* жана *«темир керней»* эл арасында жашап келет. *«Мүйүз керней»* - бул эң байыркы аспап катары, ал аркар кулжанын ийилген мүйүзүнөн жасалып, узундугу 30-40 см жеткен. Ал эми *«жез кернейдин»* узундугу 1-2 м. жеткен. Тагыраак айтканда, коомчулук бул эки түрүн маал-маалы менен маданияттын бир тепкичтен экинчи тепкичке көтөрүлгөн сайын өзгөртүп колдонуп келишкен. [2.204-205-бб]

Ошондой эле *«сурнай»* керней менен бир катарда туруп кыргыздын элдик үйлөмө аспаптарынын катарын толуктап келет. Аспаптын узундугу 40-65 см чейин жетип, бөрү карагат, тыт жыгачтарынан жана жезден жасалып келген.[2. 203-б]

.) Бул аспаптын тарых таржымалы да кыргыз элинин согуштук майдандарында, аскердик даярдыктар менен элдик оюн-зоок жана тойлорунда кеңири ойнолуп келиши:

«Сурнайдын үнү такылдап» [5. 184-б]

«Сурнай кулак тундуруп» [6. 49-б]

деген саптар менен далилдесек болот.

Кернейди жалаң гана эркектер ойноп келсе, аталган аспапты да элдин жоокер, азамат-шайырлары ойноп, согуштук жоортулдарда керней, добулбас (аталган аспап тууралуу кийинчерээк сөз кылабыз) менен бирге аткарылышы «Манас» дастанында жогорудагыдай кулак тундуруп үнүнүн бийиктиги сүрөттөлөт.[1.12-б]

Кийин орунда баяндала турган элдик үйлөмө аспаптардын катарын *«чоор, сыбызгы менен чымылдак»* тууралуу баян орун алмакчы.

Алсак, *«чоор»* кыргыз элинин чоподон, камыштан, темирден, бөрү карагаттан жасалган мукам үн чыгаруучу элдик музыкалык аспаптарынын бири [1. 4-б]

Ал биздин оюбузча «сыбызгы менен чымылдак» сыяктуу аспаптардай жоокердик жүрүштөрдө, ар кандай айла-амалдарды үн аркылуу билдирип, аскерлерди белгилүү бир үн менен чакырып, душманынан куткаруу же, тескерисинче аны туткундоо максатында колдонулса керек. Бирок буга чейин бир дагы окумуштуунун эмгегинде «чоорду» аскердик айла-амалдарга колдонулганы айтылган эмес.

Ал эми *«сыбызгы»* менен *«чымылдак»* тууралуу сөз кыла турган болсок, «сыбызгы» чоорго караганда ышкырыктуу, бийик угулса «чымылдактын» үнү өтө алыскы аралыкка чейин угулган. Мындай иликтөөлөрүбүз төгүндүү болуш үчүн «Манас» дастанындагы үзүндүлөр менен толуктасак.

«Чымылдак кылган камышы,
Беш та жерге угулуп,
Безилдеген дабышы,
Элүү болгон өрпоз»..[5. 390-б]

Жогоруда көрсөтүлгөн ойду учурунда, белгилүү этнограф, тарых илимдеринин доктору, профессор И. Молдобаев дагы өзүнүн эмгектеринде баса белгилеп, «чымылдактын» дастандагы айтылган саптарга таянып камыштан жасалган чымылдактын үнү 40 километрге чейин угулганын айткан. [3. 144-б].

Мындан сырткары эпостун жүрүшүндө «*жезнай*» аттуу элдик музыкалык үйлөм аспап тууралуу айтылат. Өзү айтып тургандай эле «жезнай» атайын жезден жасалып, аскердик жүрүштөрдө башка музыкалык аспаптардын катарын толуктай алганы, эпосто мындайча көркөмдөлгөн:

«Сурнай кулак тундуруп,
Керней үнү бапылдап,
Жезнай тартып такылдап,
Чылмардан согуш шакылдап». [6. 49-б]

Демек, бул аспаптар кыргыз элинин жоокердик заманында болуп көрбөгөндөй жардамы тийип, аскердик жүрүштөрдө үн аркылуу бир жерден экинчи жерге кабар берилип душмандарды колго түшүрүү менен жеңишке жеткизген десек жаңылышпайбыз.

Тагыраак айтканда ар бир үн чыгаруучу элдик музыкалык аспаптын согуштук майданда өз орду болуп, бири согуштун башталышынан кабар билдирсе, экинчиси душмандын тобун жарып жүрүш баштарын билдирген. Бул тууралуу айтылуу дастандын өзүндө керемет сүрөттөлгөн.

«Анын арка жагынан
Чыңыроо тартып жез найдан,
Кулак тунуп сурнайдан,
Керней үнү бапылдап,
Туу көтөрүп калкылдап,
Буудайыктын Музбурчак,
Мунун колу жөнөдү». [7. 80-б]

Иликтөлөлөрүбүздүн кийинки бөлүгүн кыргыз элинин урма музыкалык үн чыгаруучу аспабы «*добулбас*» тууралуу улантабыз. Байыркы аспап добулбасты элибиз кээде «доол, добул, доолбас» деп да коюшкан. Аны азыркы сөз менен айтканда «барабан» деп аташат. [1. 14-б.], [3. 145-б.].

Добулбастын жасалышына токтолсок, анын чарасынын бийиктиги 50-60 см, мембранасынын туурасы 25-30 см турган тери менен капталган бир жактуу алкактык барабан. Чарасы арчадан, мембранасы төөнүн терисинен жасалат. (3. 206-208-бб.) Ал негизинен согушта белги берүүчү аспап катары пайдаланылган. Доолбас каккан адам дайыма алдыда жүргөн. Аны керней, сурнай коштоого алган. Добулбас кагылып, сурнай, керней тартылганда беттешкен жоонун үшү качып, душманды чегиндирип бараткан баатырдын кайраты-кубаты сүрдүү болгон. Добулбас баатырдын эрдигине эрдик кошкон, үч аспаптын үнү айкалыша катар чыкканда укмуштай кубаттуу, күчтүү үндү элестеткен. «Манаста» добулбас жоокерлердин аспабы экени: «Балпылдатып добулбас, Жоо белгисин урду эле» деп, сүрөттөлсө, анын сурнай менен кошо аткарылганын : «Добулбасты карс уруп, Сурнай кулак тундуруп» деп, айтылат. [1. 15-б.]

«Доолбулбастын» дагы бир өзгөчөлүгү касиети, элдик оозеки чыгармалардын туу чокусу «Манас» дастанында айтылганындай анын өз орду «хан ордодо» турганы менен да даңазаланат. Ошондой эле, добулбастын жасалышы менен анын турган турпатына баа берилиши төмөндөгүчө сүрөттөлөт.

«Казандай күрсү алганы,
Кагарда чабат балбаны,
Эгер чапса балбаны,

Жаман-жуман тамдардын,
Чыгуучу экен далдалы.
Ал доолбас кагылса
Аманат айбан жыгылган,
Алты күндүк жерлерге
Ашпай шашпай угулган». [5. 185-б.]

Эпостун добулбас тууралуу атыын саптары, бул аспапты жоокер согушка аттанаарда тулпарынын бир жак капталына байланып барган. Мындай көз карашты профессор И.Молдобаев дагы өз иликтөөлөрүндө көрсөтө алган. [3. 146-б.]

Мындай иликтөөлөрдүн чын төгүнү үчүн төмөндөгү саптарды мисал келтиребиз:

«Кол канжыга башына
Бир доол байлатып,
Билериги бары алтын,
Чагарагы сары алтын,
Сары алтынга сапталган,
Пил терисин каптаган,
Чымын тийсе чыңк эткен,
Чыбык тийсе кадимки,
Мылтык аткан эмедей,
Кулак тунуп заңк эткен
Курбусу алтын көк доол
Кол канжыга көмкөрүп» [11.51-б.]

Жогоруда көрсөтүлгөн саптар аркылуу, элдик музыкалык аспаптардын улуулуугун көрө алдык. Анткени, аталган аспаптарды ар бир пайдалана билген жоокер өзүнө шерик, дос катары да туткан. Тагыраак айтканда, бул аспаптардын касиети менен аскердик жүрүш гана башталбастан бүтүндөй согуштук театр майданында ар кыл милдеттерди, белгилерди табийгый жаратылыштын үнү аркылуу жеткире алган. Башкача айтканда жогоруда көрсөтүлгөн аспаптар аркылуу биздин кыргыз элибиз жаратылыш менен гармонияда жашап, анын тилин үйрөнө билген. Ошондой эле жаратылыштын тилин билүү менен андагы катылган сырларды ачып, бүгүнкү күнгө чейин куштун үнүн жогорудагы аспаптарга салып, заманбап жетишкендиктердин пайдубалын түзө алдык. Ал эми элдик дастаныбызда баяндалгандай музыкалык аспаптарды жөнөкөй адам ойной алган эмес. Тактап айтканда, жаа тартып, ок аткандай эле өтө чеберчиликти талап кылган.

Демек, жоокерчилик заманда кыргыз эли үчүн астына ат, үстүнө зооту менен ок дарысы керек болсо, элдик үн чыгаруучу музыкалык аспаптарыбыздын да орду алардан кем калган эмес деген ойду айтуу менен, аскердик өнөр талап кылган кыргыз элинин музыкалык аспаптарынын айрым түрлөрүнүн жоокердик замандагы орду тууралуу иликтөөлөр мындан ары да боло бериши абзел.

Адабияттар:

1. Алагушов Б. Кыргыз элдик музыкалык аспаптары. - Ф., «Кыргызстан», 1974. 100 б.
2. Дүйшалиев К.Ш. Кыргыз эл музыкасы: Окуу китеби. - Б., «Шам», 2007. 400 б.
3. Молдобаев И.Б. Эпос «Манас» как источник по истории государственности кыргызов.- Б., 2004. 174 с.
4. Манас: Эпос. Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча . - Ф., «Кыргызстан», 1979. 1-китеп.
5. Манас: Эпос. Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча . - Ф., «Кыргызстан», 1980. 2-китеп. 296 б.
6. Манас: Эпос. Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча . - Ф., «Кыргызстан», 1981. 3-китеп.
7. Манас: Эпос. Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча . - Ф., «Кыргызстан», 1982. 4-китеп.
8. Манас. Кыскартылып бириктирилген вариант. - Ф., «Кыргызмамбас», 1959.
9. Кыргыз Совет энциклопедиясы./ Башкы редактору Б.Орузбаева - Ф.,1976. 3-т. 640
10. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. - М., «Советская энциклопедия»,1965. 973с.

